

Avvikelse og medborgerskap

Zigenarundersökningen 1962–1965

TEEMU RYYMIN* *Universitetet i Bergen*

Ida Ohlsson Al Fakir, *Nya rum för socialt medborgarskap: Om vetenskap och politik i "Zigenarundersökningen" – En socialmedicinsk studie av svenska romer 1962–1965*, Linnaeus University Dissertations No 208/2015 (Växjö: Linnéuniversitetet). 329 s.

Introduksjon

Konstitueringen og samspillet mellom avvikelse og medborgerskap er hovedanliggendet for Ida Ohlsson Al Fakirs avhandling, som undersøker 1960-årenes sosialmedisinske og arbeidsmarkedspolitiske interesse for romer i Sverige. *Zigenarundersökningen* 1962–1965 saumfarte "de svenska Zigenare" (837 personer) under ledelse av den radikale sosialmedisineren John Takman. Den statlige Arbeidsmarknadsstyrelsen (AMS) var ansvarlig for det meste, men også medisinsk-genetiske forskere fra Uppsala universitet og andre deltok. Aktørene, planleggingen, organiseringen og gjennomføringen av undersøkelsen analyseres detaljert, for å etablere hvordan og hvorfor det ble skapt vitenskapelig kunnskap med de svenske romer som undersøkelsesobjekter. Lederen Takman sees primært som en representant for en sosialmedisinsk vitemåte, og spørsmålet om hvordan denne vitemåten kom til å fortrenge konkurrerende vitemåter om "zigenare", først og fremst folkloristikken representert ved Carl-Herman Tillhagen på Nordiska Museet, står sentralt.

Tidligere forskning, avgrenset til europeisk statlig sigøynerpolitikk, *Romani studies* og medisinhistorie, håndteres saklig og nøkternt. I tråd med mye av forskningslitteraturen ser avhandlingen statlig vitenskapelig kunnskapsinnsamling om denne minoriteten primært som legitimering av makt og utøvelse av kontroll over medborgere og medborgerskapets innhold. Men avhandlingen peker på at det er utilstrekkelig å konstatere den statlige poli-

* Professor i historie; fakultetsopponent

tikkens normaliserende ambisjoner: De må undersøkes i praksis. Det gjøres til gagns i Ohlsson al Fakiris avhandling.

Teori og metod og kontekst

Teoretisk er begrepene sosialt medborgerskap, medborgerskapsarbeid og "boundary work" sentrale. Influert av samfunnsviteren Engin Isin, fremheves sosialt medborgerskap som noe som skapes gjennom hverdagslige rutiner og praktisk virksomhet. Begrepet "medborgerskapsarbeid", som omfatter samtlige aktiviteter og praksiser som hadde til hensikt å omskape sosialt medborgerskap, brukes for å betegne undersøkelsen. Men den sees også på som vitenskapelig "boundary work", der bestemte eksperter søkte å fremheve sin kunnskap som mer troverdig og privilegert enn andre vitensmåter.

Metodisk undersøkes medborgerskapsarbeidet og etablering av epistemisk autoritet gjennom analyser av de involverte aktørene, undersøkelsens konkrete praksiser og resultater, samt de større politiske og sosiale bevegelser som undersøkelsen var en del av. Materialet består i hovedsak av korrespondanse, formularer, journaler og rapporter fra zigenarundersøkningen i John Takmans personarkiv; AMS sitt arkivmateriale og avisklipp er brukt i mindre utstrekning. De kildekritiske utfordringene med materialet som er benyttet er godt diskutert.

Avhandlingen ser "zigenarundersøkningen" i en 1960-talls velferdsstatlige kontekst, da det gjaldt å få de som falt utenfor til å ta del i velferdsstatens goder. Denne konteksten tegnes opp i kapittel 4. AMS, opprettet i 1948, var et sentralt redskap i sosialdemokratens folkhemspolitik: Målet var å realisere arbeidspotensialet til "partiell arbeidsføre" grupper av gamle, syke, fattige og handikappede, som skulle rehabiliteres til arbeidsmarkedet. De svenske romene ble en målgruppe for AMS fra 1958. I kapittel 5 argumenteres det for at institusjonaliseringen av sosialmedisinen på 1950- og 1960-tallet var tett koblet til nettopp økonomiske og arbeidsmarkedspolitiske overveielser: Sosialmedisinske metoder kunne skaffe myndighetene informasjon om de trengende for å kunne normalisere dem ved sosiale og medisinske intervensjoner. Dette passet AMS sine arbeidsmarkedspolitiske mål.

Da "Zigenarfrågan" ble en del av AMS sitt arbeidsfelt, ble deres helse viktig fordi helse var en forutsetning for arbeid, og sosialmedisinske undersøkelser ble altså måten å skaffe kunnskap om de "partiell arbeidsføre" romerne på. Selv om folkloristen Tillhagen var AMS sin "expert i zigenarfrågor", vant altså den politisk radikale sosialmedisinen over den konservative og paternalistiske folkloristikken. Kampen om troverdigheten i "zigenarfrågan" var i realiteten avgjort i 1958, slås det fast (s. 129). Dette fremheves som et uttrykk for et "paradigmskifte i vardande" i svensk politikk og samfunn, forklart ved samproduksjon mellom vitenskap og politikk: Sosialmedisinen og sosialde-

mokratiet lå nærere hverandre i klasseanalyse og i synet på vitenskapens mulighet til å gjøre noe på individnivå, og bygget hverandre gjensidig opp. Frem mot 1962 skjedde det altså en betydelig epistemologisk endring i "zigenarfrågan" – fra folkloristikk til sosialmedisin.

Den vitenskapelige og politiske samproduksjonen av konkrete forskningsspørsmål saumfares i detalj i kapittel 7. En rekke sosialmedisinere ble interessert i rombefolkningen som et "isolat", en gruppe som systematisk avvek fra andre og samtidig dannet en klart nok avgrenset enhet til at man gjennom studier av isolatet kunne identifisere avvikenes årsaker. For de medisinsk-genetiske forskerne må de "svenska zigenarne" ha fremstått som et unikt forskningsobjekt, også fordi de ble antatt å befinne seg i en overgangsperiode der et tidligere tradisjonelt levesett ble erstattet av et moderne levesett. Ved å studere dem kunne man få svar på hvordan antatt "sosialt handikappede grupper" håndterte en slik overgang – og det gjaldt å undersøke rombefolkningens genetiske forhold før de forsvant.

Analysen og tolkningsarbeidet

Selve undersøkelsene analyseres i detalj i avhandlingens kapitler 8–10. Særlig interessant er dokumentasjonen av den etniske registreringen som inngikk i den: Alle de undersøkte fikk et såkalt z-nummer, selv om etnisk registrering i utgangspunktet var forbudt i Sverige etter 1945!

Konflikten mellom sosialmedisinske og folkloristiske vitemåter, personifisert til Takman og Tillhagen, er sentralt i avhandlingen. Til å begynne med utgikk AMS og sosialmedisinerne fra folkloristisk kunnskap, "men med tiden användes den snarare som något att ta spjörn emot" (s. 225), og de sosialmedisinske metodene ble fremhevet som mer vitenskapelige enn de kulturhistoriske. Prosjektet med å erstatte folkloristisk med sosialmedisinsk ekspertise tolkes som strategier for å etablere sosialmedisinens epistemiske autoritet. Også den gradvise utvidelsen av undersøkelsen fra "zigenare" i Stockholm til romer i landet for øvrig diskuteres i kapittel 11. Drivkraften var Takmans vitenskapelige ambisjoner, men også argumenter om nødvendigheten av å rehabilitere romene som, i egenskap av å være en diskriminert gruppe, led under dårligere boligforhold enn andre.

Avhandlingen anlegger et systematisk kontroll-og-tilpassingsperspektiv på de sosialmedisinske ekspertene og myndighetenes tilnærming til romene. Innledningsvis slås det fast at gruppen "problematiserades alltjämt av myndigheter och experter som en 'avvikande' grupp som befann sig utanför välfärdssamhället" (s. 7), og at "olika strategier formulerades för att rehabilitera, anpassa eller inpassa dem som definierats som avvikande" (s. 11). Selv om forfatteren er inne på at en idé om sosial rettferdighet lå til grunn for sosialmedisinske undersøkelser av grupper definert som avvikere etter krigen, slås

det nokså kategorisk fast at sosialmedisinernes oppgave var å foreslå tiltak som skulle "anpassa' de 'missanpassade'" (s. 258), deriblant romene.

Imidlertid vises det i avhandlingen at Takman og andre sosialmedisinere mente at romene var en diskriminert gruppe som måtte hjelpes ved at *samfunnet* måtte endres, blant annet ved å gjøre staten økonomisk ansvarlig for "zigenarfrågan", og ved å ansette en zigenarkurator. Men hvordan er det å gjøre staten økonomisk ansvarlig det samme som å tilpasse romene? Ønsket sosialmedisinene som Takman først og fremst å endre samfunnet, eller å tilpasse avvikende individer til de rådende forhold? Begrepsbruken i avhandlingen tyder på det siste, mens materialet det vises til, tyder på det første. Det angis at Takman hadde "en sorts solidaritet med romerna" og at det preger hans begrepsbruk, men forfatteren har altså valgt å tolke dette primært som "en illustration av samtidans definition av normalitet" (s. 190).

Spørsmålet er om ikke avhandlingens teoretiske perspektiv fører til at undersøkelsens emansipatoriske dimensjon, og sosialmedisinernes radikale prosjekt, tilsøres – og at teorien får forrang i tolkningsarbeidet, på empiriens bekostning. Visst nevnes det at i undersøkelsen "formulerades det som samhällets ansvar att genom åtgärder och reformer häva" det utenforskapet som romerne opplevde (s. 208), og Takmans "starka rättvisepatos" kommenteres – men hvordan passer dette inn i kontroll-og-tilpassingsperspektivet? Her kunne empirien gitt anledning til å nyansere, til og med utfordre, de dominerende forskningsperspektiver som annamtes i avhandlingen, særlig når sosialmedisinernes eksplisitt politiske utgangspunkt jo faktisk tematiseres i avhandlingens konklusjon: De hadde som utgangspunkt at samfunnsmessige urettferdigheter skulle motvirkes gjennom politiske reformer. Denne innsikten preger imidlertid ikke avhandlingen som helhet.

Sosialmedisinens arbeid for å hevde epistemisk autoritet i "zigenarfrågan" på folkloristikkens bekostning står som nevnt sentralt. Ut fra dette kunne det forventes en grundig analyse av nettopp grensedragningsarbeidet mellom folkloristikken (Tillhagen) og sosialmedisinen (Takman). Presentasjonen av Tillhagen og hans viten er imidlertid knapp. Tillhagens arkiv er ikke benyttet i analysen, noe som kunne ha muliggjort en systematisk diskusjon av de ulike vitensområdene i tråd med et vitenskapshistorisk symmetriprinsipp. Kampen om epistemisk autoritet er noe uforløst behandlet: På den ene siden slås det fast at det fant sted betydelige epistemologiske endringer i "zigenarfrågan" fra 1958 til 1962, fra folkloristikk til sosialmedisin, og begrepet "paradigmskifte" brukes om denne endringen (s. 129, 130). Paradigmeskiftebegrepet tyder vanligvis på nokså radikale brudd i måten man ser verden på, problematiserer og foreslår løsninger – og avhandlingen beskriver også folkloristikken og sosialmedisinen som to separate kunnskapsområder som konkurrerte om troverdigheten i "zigenarfrågan" (s. 205).

Men som avhandlingen selv viser, forsvant jo ikke folkloristikken. Tillhagen fortsatte å bidra til undersøkelsen også etter 1958, og hvorfor han faktisk etter hvert forsvant fra prosjektet, forblir ubesvart. Ser man bort fra personen Tillhagen, spilte folkloristisk kunnskap en viktig rolle også lenge etter "paradigmeskiftet" sies å funnet sted: Det fastslås flere steder at undersøkelsen ikke innebar noe "definitiv brytning med tidligere problemformuleringar eller tillhørende 'løsningspakete'", og så vel i sluttrapporten fra undersøkelsen fra 1966, som i Takmans senere arbeid, var "folkloristiske problemformuleringer" knyttet til de kulturelle konsekvensene av sosiale transformasjonsprosesser fortsatt i behold (s. 229, 245–246, 301). Selve forestillingen om de svenske "zigenare" som et isolat – et hovedargument for mange medisinerer for å studere dem – ble dels basert på folkloristisk og historisk kunnskap. Forestillingen om romene som et isolat som det gjaldt å kartlegge før det forsvant gjennom assimileringen, ligner, *mutatis mutandis*, på folkloristikkens kjerneoppgave på slutten av 1800- og første del av 1900-tallet: å dokumentere den autentiske og forsvinnende bondekulturen før moderniseringen utvisket det hele. Med andre ord: De kunnsapsområder som her betraktes som separate, fløt snarere sammen i "zigenarundersøkningen" enn avløste hverandre i et paradigmatisk brudd.

Selv om det i avhandlingen vises til John Pickstone og hans tenkning om lag-på-lag-utvikling av vitenskaper, påvirker dette egentlig ikke analysen i avhandlingen. I konklusjonen slås det fast at utviklingen i "zigenarfrågan" illustrerer en prosess der en type vitenskapelig kunnskap "utmanades och trängdes ut av ett annat kunnskapsområde" (s. 301) – men på samme side erkjennes det at "[i] realiteten liknade dock de socialmedicinska undersökningsmetoderna de folkloristiska". På dette punktet ville avhandlingen ha tjent på en runde til med refleksjon over karakteren til kunnskapsutviklingen som "zigenarundersökningen" innebar.

De kritiske innvendinger til tross, Ohlsson al Fakiris avhandling er lesverdig, velstrukturert og lettlest. Den gir mye nytt og interessant kunnskap om forholdet mellom vitenskap og velferd, myndigheter og minoriteter, i tiårene etter andre verdenskrig. Det ambisiøse avhandlingsprosjektet er stort sett vellykket. Den risser også opp spennende fremtidige forskningstema.